पञ्चमङ्गृहम् । शुभयुक्तं प्रशंसन्ति तदालोकितमेव वा" । योगान्तरमाह प्रमि० महेश्वरः । "जीवे लग्नमधिष्ठिते भृगुसुते धर्मात्मजस्थे विधौ शुक्रांशेऽखिलवेदविद्रविसुतस्यांशे कृतघ्नोऽधमः"। तत्रैव स एव । "विधौ सितांशगे गुरौ तनौ त्रिकोणगे भृगौ । समस्तवेदविद्व्रती यमांशकेऽतिनिर्घृणः" । नवांशफलमाह व्य०च० गुरुः । "गुरुज्ञशुक्रांशकगे च चन्द्रे विद्याधनायुःसुखवान् द्विजन्मा । माहेयमन्दार्कनवांशकस्थे हिंस्रो जड़ो मूर्खतरोऽतिनिःस्वः" मु०चि० । "क्रूरो जड़ो भवेत् पापः पटुः षट्कर्मकृद्दुः । यज्ञार्थभाक् तथा मूर्खोरव्याद्यंशे तनौ क्रमात् । विद्यानिरतः शुभराशिलवे पापांशगते हि दरिद्रतरः । चन्द्रे स्वलवे बहुदुःखयुतः कर्णादितिभे धनवान् स्वलवे"। प्रमि० नारदः "श्रवणादितिनक्षत्रे कर्कांशस्थे निशाकरे । तदा व्रती वेदशास्त्रधनधान्यसमृद्धिमान्" । एतच्छुक्लपक्षविषयम् "शुक्ले स्वांशे निशानाथे वित्तवान् यज्ञकृद्भवेत् । कृष्णे स्वांशगतश्चन्द्रोजातिभ्रंशङ्करोति हि" वशिष्ठोक्तेः "रविगुरुशुद्धौ व्रतोद्वाहौ" इत्युक्तेर्व्रते गुरुशुद्धिरावश्यकी । तत्र गुरुशुद्धौ विशेषमाह" मु० चि० "वटुकन्याजन्मराशेस्त्रिकोणायद्विसप्तगः । श्रेष्ठोगुरुः ख षट्त्र्याद्ये पूजयाऽन्यत्र निन्दितः"। "स्वोच्चे स्वमे स्वमैत्रे वा स्वांशे वर्गोत्तमे गुरुः । रिष्फाष्टतुर्य्यगोऽपीष्टो नीचारिस्थः शुभोऽप्यसन्" अत्र जीवस्य नीचस्थत्व इव अरिगृहस्थत्वेऽपि वर्ज्यता प्रतीयते अतएव "जन्मभादष्टमे सिंहे नीचे वा शत्रुभे गुरौ ! मौञ्जीबन्धः शुभः प्रोक्तश्चैत्रे मीनगते रवाविति" निर्णयसिन्धुधृतवचने मीनगतरविकालएव प्रतिप्रसवसार्थक्यम् । एतेन "शाखाधिपे बलिनि" इत्यादिवाक्ये उपक्रमे शाखाधिपश्रवणात् गुरोररिगृहस्थत्वे तस्य ऋग्वेदाधिपतया तद्वेदिनामेवोपनयननिषेधकल्पनमपि निरस्तम् "शाखेशसूर्य्यशशिजीवबले" इत्यादिप्रागुक्तवचने शाखेशात् पृथक्त्वेन जीवस्य ग्रहणेनारिगृहस्थत्वेऽपि सर्ववेदिनां दोषस्यावश्यकत्वात् एतेन "नीचस्थितेऽरिगृहगेऽथ पराजिते वा जीवे भृगौ" इत्यादिवचने क्रमान्वयं वदन् परास्तः तथात्वे प्रतिप्रसवानर्थक्यापत्तेः । अन्यदाकरे दृश्यमिति दिक् तत्तद्विद्याग्रहणार्थे ३कर्म्मभेदे तत्र चिकित्साविद्याङ्गोपनयनप्रकारो दर्शितः सुश्रुतेन यथा ।

"अथातः शिष्योपनयनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानामन्यतममन्वयवयःशीलशौर्यशौचाचारविनयशक्तिबलमेधाधृतिस्मृतिमतिप्रतिपत्तियुक्तं तनुजिह्वौष्ठदन्ताग्रमृजुवक्त्राक्षिनासं प्रसन्नचित्तवाक्चेष्टं क्लेशसहञ्च भिषक् शिष्यमुपनयेत् । ततो विपरीतगुणं नोपनयेत् उपनयनीयस्तु ब्राह्मणः प्रशस्तेषु तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रेषु प्रशस्तायां दिशि शुचौ समे देशे चतुर्हस्तं चतुरस्रं स्थण्डिलमुपलिप्य गोमयेन दर्भैः संस्तीर्य पुष्पैर्लाजभक्तैरत्रैश्च देवतां पूजयित्वा विप्रान् भिषजश्च, तत्रोल्लिख्याभ्युक्ष्य च दक्षिणतो ब्रह्माणं स्थापयित्वाग्निमुपसमाधाय खदिरपलाशदेवदारुबिल्वानां समिद्भिश्चतुर्णां वा क्षीरवृक्षाणां न्यग्रोधोडुम्बराशात्थमधूकानां दधिमधुघृताक्ताभिः, दर्व्या हौमिकेन विधिना स्रुवेणाज्याहुतीर्जुहुयात् । सप्रणवाभिर्महाव्याहृतिभिस्ततः प्रतिदैवतमृषींश्च स्वाहाकारञ्च कुर्यात् शिष्यमपि कारयेत् । ब्राह्मणस्त्रयाणां वर्णानामुपनयनं कर्त्तुमर्हति राजन्यो द्वयस्य, वैश्यो वैश्योस्यैवेति । शूद्रमपि कुलगुणसम्पन्नं मन्त्रवर्ज्जमनुपनीतमध्यापयेदित्येके । ततोऽग्निं त्रिःपरिणीयाग्निसाक्षिकं शिष्यं ब्रूयात् । कामक्रोधलोभमोहमानाहङ्कारेर्ष्यापारुष्यपैशुन्यानृतालस्यायशस्यानि हित्वा नीचनखरोम्णा शुचिना कषायवाससा सत्यव्रतब्रह्मचर्याभिवादनतत्परेणाऽवश्यं भवितव्यं मदनुमतस्थानगमनशयनासनभोजनाध्ययनपरेण भूत्वा मत्प्रियहितेषु वर्त्तितव्यमतोऽन्यथा ते वर्त्तमानस्याधर्मो भवत्यफला च विद्या न च प्राकाश्यं प्राप्नोति । अहं वा त्वयि सम्यग्वर्त्तमाने यदन्यथादर्शी स्यामेनोभाग्भवेयमफलविद्यश्च । द्विजगुरुदरिद्रमित्रप्रव्रजितोपनतसाध्वनाथाभ्युपगतानां चात्मबान्धवानामिव स्वभेषजैः प्रतिकर्त्तव्यमेवं साधु भवति । व्याधशाकुनिकपतितपापकारिणां न च प्रतिकर्त्तव्यमेवं विद्या प्रकाशते मित्रयशोधर्मार्थकामांश्च प्राप्नोति" एवं धनुर्विद्याग्रहणाङ्गमप्युपनयनं द्रष्टव्यम् । उपनयनाय हितम् छ । उपनयनीय उपनयनावेदके शास्त्रे त्रि० तत्र साधु छ । उपनयनीय उपनयनकारके गुरौ पु० । उभयस्य उदा० उक्त सुश्रुतवाक्ये दर्शितम् ।

उपनहन न० उप+नह–बन्धने भावे ल्युट् । १बन्धने करणे ल्युट् । २बन्धनसाधने वस्त्रादौ । "प्रेष्यति च सोमोपनहनमाहर" कात्या०७,७,१ । सोम उपनह्यते बध्यते येन तत् सोमोपनहनं वासः" कर्कः । "आसन्द्यैनमवभृतं हृत्वाभ्युक्ष्य सोमोपनहनेन" कात्या०२२,६,१२ । "अथ संप्रेष्यति सोमोपनहनमाहर" यजमानो वा सोमोपनहनमादत्ते" शत०ब्रा० ३,३,२,२,४ ।